

De Bergrede

2019

Bergkerk, Amersfoort

Foto: Fred van Diem

*Een bergrede in de Bergkerk te Amersfoort
Dinsdagavond 12 februari 2019
door Prof. Dr. Amade Aouatef M'charek*

Het Spoor van het Zout

Amade M'charek

Laten we beginnen op een helling in het zuiden van Tunesië, buiten het kuststadje Zarzis. Die helling is onbeduidend, heeft geen naam, geen historische betekenis. Maar precies deze helling biedt verschillende uitzichten, perspectieven en inblikjes in de complexiteit en ambivalenties van de onderwerpen van mijn Bergrede.

Op die helling staand zie je hoe zich richting het zuiden en zuidoosten, een ietwat saai landschap uitstrekt. Een landschap dat in het zonlicht een ongelooflijke glinstering geeft. Een vlakte zo ver het oog reikt met ergens in het midden wat rare hoekige heuvels. Wie goed kijkt, ziet daar in de verte zoutbergen. Zeezout dat uit datzelfde landschap gewonnen wordt. Draai je je om naar het noordwesten is het landschap gevarieerder, het is verkaveld in verschillende landbouvvelden waar bijvoorbeeld wat olijfbomen op groeien. Maar dichterbij die helling, aan de voet ervan, zie je wat vreemde

langwerpige zandhopen met steeds een steen aan één uiteinde. Daar, aan de voet van de helling, ligt een provisorische begraafplaats. Een begraafplaats voor onbekende verdronken migranten. Daar liggen ongeveer 400 migranten die in de afgelopen jaren zijn verdronken onderweg naar Europa en die de zee naar de kusten van Zarzis heeft gebracht.

De helling onthult soms zijn oorsprong. Als het weer eens flink heeft gewaaid of geregend, wordt zichtbaar dat de helling een vuilnishoop is. Een vuilnishoop die, alsof hij zich schaamt voor zijn oorsprong, zich regelmatig laat omhullen door mooi roodbruin zand.

De locatie van deze helling is nog op een andere manier relevant. Hij bevindt zich aan de rand van een bijzonder geologisch landschap dat de *Sebkha* wordt genoemd. Een kustlandschap, een zoutvlakte, opgebouwd door constante afscheidingen van slib, klei en modderig zand. De *Sebkha* is waar de zee en het land elkaar ontmoeten. Een plaats waar de zee zout, afval maar ook lichamen, menselijke resten bij elkaar brengt.

Begraafplaats

Zout, afval en menselijke resten. Dit zijn de thema's die ik hier wil bespreken. Ik zal dat in omgekeerde volgorde doen, beginnend met de menselijke resten, de lichamen van mensen die de reis naar Europa niet halen; dan het afval dat een soort stille getuige is van de drama's die zich hebben afgespeeld, en die de afgelopen jaren onze huiskamers binnen zijn gekomen; en tot slot het zout de schitterende maar ook bijtende smaakmaker.

Mijn lezing is geïnspireerd door een passage in de Bergrede. *Gij zijt het zout der aarde*. Deze passage geeft mij zout als een spoor dat ik wil volgen om lastige maatschappelijke kwesties, rond migratie, dood en kolonialisme te exploreren. Maar ik volg die passage niet zo maar. Want zoals bekend is de Bergrede een tekst die mensen in beweging moet zetten. Jezus weet de weg en spoort zijn volgelingen aan zich niet te verschuilen maar het goede te verkondigen. Want zij zijn immers het zout der aarde.

Zout in die context is de smaakmaker en staat voor het moreel goede. Zout moet je niet laten bederven maar meteen inzetten, voor het zijn karakter verliest. *Indien nu het zout smakeloos wordt, waarmede zal het gezouten worden? [Het] deugt nergens meer toe, dan om buiten geworpen, en van de mensen vertreden te worden.*

In plaats van zout metaforisch als het morele goede te nemen, wil ik juist de verschillende functies van zout de ruimte geven. Zout is immers zo veel: een

natuurlijke bron in de *Sebkha* en een commercieel goed op de markt, het is een smaakmaker in onze keukens, maar een bederver van ons eten als we er te veel indoen. Het is een conserveringsmiddel, een manier om eten niet te laten bederven maar kan ook hoogst intolerant zijn: daar waar zout is, groeit geen olijfboom, daar waar zout is begraaf je geen mensen. In deze rede volg ik daarom het spoor van het zout in al zijn veelheid.

I: MENSELIJKE RESTEN/LICHAMEN

“De situatie is nu gelukkig beter geworden door de presentie van de kustwacht. Maar jaren achtereen kon je de lijken van zo’n 800 meter al ruiken. Ieder keer als je wegvoer was er de angst om er weer mee geconfronteerd te worden. Het aantal lijken dat we steeds weer vonden en de geur; ik kan je de geur niet beschrijven. Verschrikkelijk gewoon”.

Dit is de visser Slahedine M’charek. Hij spreekt hier over de slachtoffers die uit Libië vertrokken in de hoop Europa te bereiken. Mensen die op onzeewaardige schepen stapten. Beelden van propvolle boten zijn ons allen bekend. Sinds 2015, het jaar dat de vluchtelingenstroom, mede door de oorlog in Syrië ongelooflijke proporties aannam, hebben meer dan 14.000 mensen het leven gelaten bij de oversteek.¹ En ondanks de risico’s blijven mensen op de boten stappen. En terwijl het aantal

¹ Zie, <https://missingmigrants.iom.int>

mensen dat het erop waagt de afgelopen twee jaar beduidend minder is geworden, is het aantal doden juist gestegen.

Maar wat gebeurde er aan Europese zijde? In het Europese beleid staat het thema kwetsbaarheid (*vulnerability*) al jaren heel hoog op de politieke agenda. Niet de kwetsbaarheid van mensen. Nee, de kwetsbaarheid van onze Europese grenzen.² Want terwijl de Arabische Lente, die in 2011 met de revolutie in Tunesië begon, door de hele wereld een golf van hoop deed stromen, was de reactie van Europa snel en gericht op onze grenzen: niet mensen maar grenzen hadden versneld extra aandacht en zorg nodig. Dit had een verhevigde militarisering van de Europese zuidelijke grenzen tot gevolg. Met meer menskracht, meer elektronische bewaking, meer schepen, meer helikopters, meer *drones*, en met de Turkije-deal

² Hadden de miljarden die in het bewaken van de grenzen gestoken zijn niet beter geïnvesteerd worden in de wederopbouw van de prille democratieën?

in 2016 als ultieme maatregel. De Turkije-deal betekende de hermetische sluiting van de Oost-Europese grenzen.

En de vluchtelingen, uit Syrië bijvoorbeeld? Die konden beter in de regio opgevangen worden, in Turkije. De consequentie van de Turkije-deal en het sluiten van de Oost-Europese route is dat de gevaarlijkste overtocht via de Middellandse zee de enige optie is die hen rest. We hebben de gevolgen van deze 'zorg voor grenzen' gezien. Duizenden en duizenden slachtoffers, aangespoeld op onze stranden, verzonken met scheepswrakken, verhongerd, uitgedroogd en dobberend op zee.

Dit Europese beleid stond in schril contrast met de enorme inzet van burgers door heel Europa die zich op alle mogelijke manieren om de vluchtelingen bekommerden. En terwijl de politiek wegkeek, begonnen niet gouvernementele organisaties (NGO's) de slachtoffers te tellen. Cijfers en tabellen als getuigen van de drama's op zee. Maar wie zijn deze mensen die de reis naar Europa niet levend hebben gehaald? Wat is hun naam, aan wie

behoren ze toe? Een voor de hand liggende, maar in de Europese context, exotische vraag.

Het exotische aan de vraag wie deze mensen zijn, is dat die tot mijn verbazing vrijwel nergens gesteld werd. U moet weten dat overheden wettelijk een inspanningsplicht hebben om de doden zo goed als mogelijk te identificeren. Europol heeft reeds in 1996 bepaald dat alle mensen het recht hebben om na hun dood hun identiteit niet te verliezen.³ Het contrast tussen onze omgang met verdronken migranten en de zorg voor westerse slachtoffers van grote rampen kan haast niet groter of pijnlijker zijn. Denk aan Nederlandse slachtoffers van de Tsunami in Thailand of de slachtoffers van de MH17 in de Oekraïne. We hebben terecht iedere keer alles uit de kast gehaald om deze slachtoffers

3 "Human beings have the right not to lose their identities after death", zie b.v.: ICRC (2004) "The Handling of Human Remains and Information on the Dead in Situations relating to Armed Conflicts or Internal Violence and involving Missing Persons". 16th Meeting of the Standing Committee in Disaster Victim Identification, Lyon, France.

te identificeren. Maar we kijken nu weg van wat zich aan de randen van Europa afspeelt.⁴

Het gebrek aan een gemeenschappelijke Europese inspanning is ingegeven door de angst voor de verantwoordelijkheid die dat brengt. Wie kijkt moet ook iets doen. De doden als gelijkwaardige mensen zien schept verantwoordelijkheden. Hoe heeft dit zo kunnen gebeuren? En wie moet er iets doen?

De vraag: wie zijn deze mensen? bracht mij in eerste instantie naar Griekenland en Italië. Twee landen die aan hun lot waren overgelaten door de Europese gemeenschap, zowel voor wat betreft de opvang van de enorme stroom aan vluchtelingen in 2015 en 2016, als ook voor de duizenden en duizenden van doden die aanspoelden op de stranden. Overweldigd door de hoeveelheid werk met de overlevenden, was de omgang met

⁴ De uitzonderingen zijn Zwitserland dat steeds een ondersteuning is voor het internationale rode kruis (ICRC), Griekenland met de DNA databank, en Italië dat een speciale commissaris voor Missing persons heeft aangesteld.

de doden een volledige chaos, en de organisatie die langzaam op gang kwam, was weinig gestandaardiseerd. Pas in juni vorig jaar, 2018, is er een initiatief gekomen om het werk tussen zuidelijke Europese landen te coördineren. Met geld van de Zwitsers, en niet van de EU.

Het in kaart brengen van het weinige identificatiewerk bracht mij, tegen al mijn verwachtingen in, naar het zuiden van Tunesië, naar de stad waar ik oorspronkelijk vandaan kom: Zarzis. De vissers leidden de weg. Ik had over het werk van de lokale vissers gelezen en hoe zij op zee met mensen in nood of met dode lichamen geconfronteerd werden. Als “first responders” hebben ze honderden mensen gered en de kustwacht geassisteerd bij het bergen van de lijken. Als ze niet zelf de lichamen van de verdronken mensen aan boord konden nemen, bijvoorbeeld omdat ze net uit varen gingen, dan konden ze toch helpen. Want op basis van de locatie van het lichaam in het water, de windkracht, de richting van de zeestroming, kon de kustwacht uitrekenen

waar en wanneer ze een lichaam op het strand in Zarzis konden vinden.

Je zou kunnen zeggen dat de vissers op deze manier een onverwachte forensische actor waren geworden. Een onmisbare actor bij de zorg voor de dode lichamen. Hun informatie kan helpen bij identificeren van de slachtoffers. De vissers hebben me daarom aan het denken gezet over wat het forensische is. Ik kende de forensische praktijk als een strafrechtpraktijk met een strak geordende keten van actoren die allemaal een duidelijk omschreven rol en duidelijk omschreven technieken hebben. Maar rond de zorg voor dode migranten lijken zich verrassende nieuwe forensische structuren te ontwikkelen. Dit heeft wellicht te maken met het feit dat die zorg ad hoc is, dat er weinig middelen zijn, en omdat er een zo grote variatie is in hoe, waar en wat je van een lichaam vindt. De identificatie van dode migranten volgend ben ik ook bijzondere objecten tegengekomen. Bijvoorbeeld op Sicilië waar geen middelen waren voor de forensische onderzoekers die honderden lijken moesten identificeren. Daar

diende een plastic ricotta kaas mandje als een belangrijke forensische technologie. Geplaatst in het afvoerputje van een grote wasbak hielp het om de vele kleine botjes van slachtoffers op te vangen, terwijl die voorheen door het afvoerputje verdwenen. Een ander voorbeeld zijn gebruikte koffiekopjes die ingezet werden om tanden met chloor van andere lichaamsresten te ontdoen zodat de forensische odontoloog die kon onderzoeken.

Deze bijzondere actoren maar ook de schaal van de humanitaire ramp heeft me aangezet om het forensische nog dieper te herdenken en radicaler te verbreden. Het forensisch werk wordt klassiek omschreven als een geordende keten. Die keten begint bij een plaats-delict waar een misdrijf is gepleegd. De sporen worden veilig gesteld en op een gestandaardiseerde manier onderzocht om een eenduidig wetenschappelijk bewijs in de rechtszaal te kunnen overleggen. Een keten die ook wel “de kunst om bewijsvoering” wordt genoemd.⁵

⁵ De forensische architect Eyal Weizman spreekt bijvoorbeeld van “the art of bringing evidence to the forum”.

Geïnspireerd door het forensische als een *kunst*, als een kunst om materiële sporen serieus te nemen en om die sporen te laten spreken heb ik het forensische in de context van migratie als volgt geherdefinieerd: “*the art of paying attention*”. De kunst van aandacht geven, de kunst om aandachtig de weinige materiele sporen waar te nemen en te onderzoeken. Sporen die ons uitnodigen om ons te engageren, om iets te denken, om iets te doen.

Maar aandacht geven is een kunst, een kunst omdat het niet vanzelf gaat. Aandacht geven is iets dat je moet leren. Iets dat je moet cultiveren door te proeven en er een smaak voor te ontwikkelen. Is het zout genoeg? In het proeven leren we differentiëren en een verschil maken.⁶ Maar aandacht geven produceert ook een plicht. Als we ons ertoe zetten op te letten en aandacht te geven aan de sporen, dan gaan we een verplichting aan. De verplichting om ons te verbeelden wat er aan de hand kan zijn en om sporen te volgen.

⁶ Ik ben hierbij geïnspireerd door de Belgische filosofe Isabelle Stengers.

Opletten en aandachtgeven is een techniek om een brug te slaan en een verbinding te maken. Connecties tussen zaken die we normaliter op veilige afstand van elkaar houden. Zoals tussen wij en hun, tussen hier en daar, of tussen nu en toen. Aandacht maakt connecties en nabijheid.

Denk aan de foto van het levenloze lichaam van Aylan Kurdi, het jongetje op een Turks strand dat de vlucht uit Syrië naar Europa niet haalde. Die foto bracht iets dichterbij, namelijk het lijden van onschuldige mensen, kinderen, die aan oorlogsgevaar probeerden te ontsnappen. Maar de foto creëerde ook nabijheid door de kleding van het jongetje. Wie met aandacht keek, zag de zorg van ouders voor hun kind. Het jongetje kon zomaar een kindje in onze straat zijn. Maar ook het Rohingya meisje, dat in Bangladesh 12 uur lang in een kleding fabriekje werkte en nu op de vlucht is, is eigenlijk heel dichtbij. Want haar vermoeide vingertjes zitten misschien aan het T-shirt dat u nu draagt.

Verbeelden en sporen volgen, begint met opmerken, aandacht geven.

II: AFVAL

Het waren niet alleen de vissers die mij naar het zuiden van Tunesië leidden. Ook afval had zijn vat op mij. Wij kennen allen de iconische beelden van de goudkleurige dekens waarin vluchtelingen gewikkeld werden als bescherming tegen vocht en kou. U kent ook de eindeloze bergen van oranje zwemvesten aan de kusten van Griekenland, of de houtwrakken dobberend in de zee. Een ander voorbeeld is geur. De geur van de lijken die ik via de vissers tegen ben gekomen is een bijproduct van afval.

Afval, geur, of wrakhout, het zijn belangrijke forensische sporen. Ze verdienen aandacht. Juist omdat het merendeel van de migranten dat onderweg omkomt simpelweg verdwijnt, verdwijnt naar de bodem van de zee, is afval niet te veronachtzamen als een manier om het drama zichtbaar te maken. Van al deze mensen hebben we niet meer dan de sporen die ergens aanspoelen en die wij in de regel, zonder er verder over na te denken, als afval weggooien.

Op een van mijn eerste onderzoeksreizen naar zuid Tunesië, in juni 2016, kwam ik er achter dat afval, vuilnis, een belangrijke rol speelde in de zorg voor de lichamen van omgekomen migranten in Zarzis. In een interview vertelde dr. Monji Slim, het hoofd van de Rode Maan (lokale Rode Kruis) in zuid Tunesië en verantwoordelijk voor de zorg voor de lichamen vertelde het volgende:

“De begraafplaats is een groot probleem. De stad is de eigenaar van het stuk grond, maar het is een vuilnisbelt. Dus dat betekent dat je geen fatsoenlijk graf kunt graven.”

Het is duidelijk dat de lichamen die op de stranden werden gevonden niet daar konden blijven liggen. Een lichaam is geen afval. De lichamen werden begraven, zo goed en zo kwaad als dat ging. Maar toen ik de begraafplaats bezocht, begon ik me te realiseren dat het verschil tussen afval en menselijke resten voortdurend uitgedaagd werd. In juni 2017 was ik weer op de begraafplaats toen een jongetje van een jaar of

6,7 werd begraven. Na het medisch onderzoek reden we van het ziekenhuis naar het politiebureau in het centrum van de stad om te wachten op de fax van de officier van justitie om te mogen begraven. Het was een lange zit in het café naast het politiebureau en pas rond middernacht konden we eindelijk naar de begraafplaats die ver buiten de stad ligt. We reden achter een politieauto en een vrachtwagen met graafmachine. De vrachtwagen dient overdag als de vuilniswagen van de stad! Yousif, de chauffeur was het laatste deel vooruit gegaan om snel een graf te graven en toen we daar aankwamen stonden de koplampen aan, zodat we in het donker onze weg konden vinden om het jongetje te begraven.

Vier maanden later was ik weer in Tunesië. Er was toen net een hevige regenperiode geweest. Bij een bezoek aan het begraafplaats was ik verbluft omdat ik er haast geen structuur in kon herkennen. Het vele water had de zandgraven overhoop gehaald en er lag overal afval, afval dat naar de oppervlakte was gekomen. Ik liep er wat verdwaasd rond. Chemsedine, de vrijwilliger die

de meeste slachtoffers heeft begraven, vroeg me achter hem te lopen zodat ik niet op de graven zou trappen. Hij kent de begraafplaats als zijn binnenzak. Achter hem aan schuifelend stond ik op een gegeven moment stil en staarde naar een paar botten, voor mijn voeten. Ik had gehoopt dat die van dieren waren. Een soort rondslingerend afval, zoals ik dat daar vaker had gezien. Ik twijfelde, maar besloot het toch aan Chemsedine te vragen: “is dat hem? Is dat het jongetje dat we in juni begroeven?”. “Ja zeker. Dat zijn zijn ribben”.

Een pijnlijk moment. Menselijke resten als afval. Maar wat als we ‘menselijke-resten-als-afval’ serieus nemen? Wat als we afval een forensische benadering geven en als sporen zien? Forensisch, in de zin die ik hier heb voorgesteld, als “de kunst van aandacht geven”.

Zijn naam dook steeds weer op. In haast elk gesprek dat ik in Zarzis voerde zou ik over deze Mohsin horen. Vaak in pejoratieve bewoordingen: iemand die eigenaardig was; iemand die vuilnis

verzamelt, enzo. Toen ik in juni 2017 eindelijk had uitgevonden waar hij woonde, reed ik naar zijn huis. Ik weet nog dat ik me wat bezwaard voelde om zomaar zijn erf op te rijden. Hij zat op een stoel op de veranda van zijn huis. Ik begroette hem wat klungelig, maar hij was hartelijk en stelde me verwelkomend op mijn gemak. We raakten onmiddellijk in gesprek en praatten aan een stuk door, drie uur lang. De volgende dag om 5 uur in de vroege kwam ik terug om samen met hem een lange wandeling te maken, langs de waterranden van de *Sebkha*. Tijdens die wandeling vertelde Mohsin mij over zijn werk, zijn kunst, de spullen die hij langs de stranden verzamelt en hoe hij met die spullen kunst maakt om mensen het landschap anders waar te laten nemen, om er beter voor te zorgen. We bezochten een aantal van zijn landschapskunstwerken. Sindsdien lopen Mohsin en ik vaak langs de kusten van Zarzis en leer ik van hem over de geschiedenis van Zarzis en haar bevolking, over archeologie, tradities, verwantschapsrelaties en politiek.

Configuratie Basta Harraga: Mohsin Lihitheh

Mohsin, Mohsin Lihitheh is een gepensioneerd postbeambte. Hij maakt grapjes over zijn interesse voor afval en zegt: “*I used to collect and distribute letters, now I collect en ditribute litter*”: “Kijk, vroeger verzamelde en verdeelde ik brieven (*letters*), nu verzamel ik en verdeel ik afval (*litter*). Maar voor de helderheid, Mohsin was de manager van het centrale postkantoor van Zarzis en een autodidact op heel veel terreinen. Zo is hij een gerespecteerde amateur archeoloog,

heeft zichzelf Engels en Duits geleerd omdat hij van boeken houdt, en zit inmiddels decennia lang in het bestuur van de stadsbibliotheek. Hij is een begenadigd *blogger*, een kunstenaar en een dichter.⁷

Omdat Mohsin zich altijd heeft uitgesproken over een heel aantal maatschappelijke issues en omdat hij dat al deed onder het Ben Ali regime, werd hij “staatsvijand nummer 1” voor de autoriteiten in het zuiden. “Ben je ooit in de gevangenis beland?”, vraag ik hem. “Was het maar waar”, antwoordt hij. “Dat was misschien makkelijker geweest. Ik werd voortdurend achtervolgd door de autoriteiten, werd wekelijks geprovoceerd en minstens drie keer per week achtervolgd. Ik heb bijgehouden hoeveel bekeuringen ik kreeg, zogenaamd voor verkeersovertredingen. 65 Bekeuringen. Pure provocatie!”

⁷ Ik kan hier geen recht doen aan het werk van Mohsin, maar zie een documentaire die speciaal aan zijn werk is gewijd: https://www.youtube.com/watch?v=rttsYj_aj7E

“Staatsvijand nummer 1?” vraag ik hem.

“Weet je in 1996 heb ik heel veel lawaai gemaakt. Vooral over de begraafplaats van de *Harraga* (migranten).⁸ Mensen werden begraven, maar niemand mocht weten waar. Ik heb er een punt van gemaakt dat mensen op een vuilnisbelt gedumpt werden. Het stadsbestuur vond dat niet leuk. En hoewel ik natuurlijk wist dat ik gevaar liep en een verantwoordelijkheid had voor mijn familie, ben ik nooit opgehouden om dingen publiekelijk af te keuren of aan de orde te stellen en om protest aan te tekenen. Het is mijn verantwoordelijkheid om het op te merken. Een verantwoordelijkheid om te spreken!”.

⁸ *Harraga* betekent verbranders en is een complexe term. Het verwijst min of meer naar mensen die zonder de juiste papieren een grens overgaan, die verbranden grenzen, of naar mensen die langer dan hun visumtijd ergens blijven, die verbranden hun visum.

Hij was ongeveer 40 jaar toen hij de stranden van Zarzis begon af te struinen om *sporen van verplaatsing* te verzamelen. Hij verzamelde alles wat de zee bracht en begon het afval op een gegeven moment te gebruiken om er landschapskunst van te maken. In eerste instantie was zijn kunst vooral een commentaar op milieuproblemen, een project dat hij “*Ecological Action Movement*” noemt. Maar eenmaal geconfronteerd met aangespoelde dode lichamen in de jaren negentig, begon hij sporen van migranten die de overtocht naar Europa niet haalden te verzamelen. In de loop van de jaren heeft hij een ongelooflijk hoeveelheid, schoenen, slippers, kleding, accessoires verzameld. Met die spullen maakt hij kunstwerken, configuraties zoals hij ze noemt, op zijn erf en in het kleine museum dat hij daar heeft ingericht. Die configuraties veranderen voortdurend. Noch de sporen, noch onze relatie daartoe staat stil. Zo nodigt Mohsin bezoekers altijd actief uit om zich met het materiaal te engageren en om zich de configuraties eigen te maken.

Wie op zijn erf en in het museum rondloopt raakt echter overweldigd. Omdat hij zoveel spullen heeft verzameld, vroeg ik hem: “hebben de spullen een hiërarchie, dingen die voor jou belangrijker zijn dan andere”? Hij keek me aan en zijn antwoord kwam prompt. “Dit zijn allemaal zee flessen. Als zee flessen hebben ze een boodschap, een verhaal. Ik moet ze *allemaal* zeer serieus nemen. Niet allemaal tegelijk natuurlijk, maar elk van deze objecten heeft een verhaal dat verteld moet worden”.

Afval als flessenpost! Afval, niet om buitengeworpen en door de mens vertrappt te worden. Maar bij uitstek een manier, een hulpmiddel om onze menselijkheid te behouden. Door aandacht te geven en sporen te volgen. In de context van dode migranten kan afval verschillende dingen betekenen. Natuurlijk kunnen sporen zoals kleding en andere toebehoren van de slachtoffers, indien die gekoppeld kunnen worden aan plaats, datum en omstandigheden van overlijden, bijdragen aan een mogelijke

identificatie.⁹ Maar sporen in de vorm van afval kunnen ook manieren zijn om de kwantiteit van het drama te documenteren. Zo houdt Mohsin een statistiek bij van de hoeveelheid plastic flessen, slippers en kleding die hij vindt. De spullen zijn globale getuigen van de toename of afname in migranten die de oversteek wagen en het niet halen. Afval biedt zo zicht, ook al is het beperkt, op een proces dat zich anders aan ons blikveld zou onttrekken. Maar afval heeft wat mij betreft nog een andere kwaliteit. Een kwaliteit die niet intrinsiek is aan de objecten, maar aan wat wij ermee kunnen en willen doen. Als deel van zijn “*Ecological Action Movement*” heeft Mohsin duizenden en duizenden plastic flessen verzameld, met water gevuld om er prachtige landschapskunst van te maken. Opdat mensen, door schittering van het zonlicht de schoonheid van het landschap *opmerken* en het probleem van vervuiling door

9 Bij scheepswrakken in 2013 en 2015, die in Italië onderzocht zijn, zijn kleding hele belangrijke eerste markers; hetzelfde geldt voor het identificeren van de doden in de woestijn bij de grens tussen Mexico en de VS.

plastic erkennen. Plastic om het probleem met plastic aan de orde te stellen.

En zo gebruikt hij ook de schoenen en slippers van slachtoffers en andere objecten, zoals vlotters afkomstig van visnetten, om configuraties te maken die op indringende wijze de migratiecrisis aan de orde te stellen. De dodelijke kanten van migratie en die van de Europese grenzen. Afval om het reduceren van mensen tot afval ter discussie te stellen. En zo kunnen de kleine en triviale sporen van individuele mensen, slachtoffers, dienen om het grote politieke en economische verhaal te vertellen dat aan hun dood te grondslag ligt.

III: ZOUT

Laten we teruggaan naar de helling, de plaats waar deze Rede begon. Die helling, zo wil ik voorstellen, is niet alleen een uitzichtpunt gebouwd op afval, maar ook een (post)koloniale grens. De provisorische begraafplaats voor omgekomen migranten ligt aan de voet van die helling. Een begraafplaats die al vele jaren een doorn in het oog is voor de betrokken vrijwilligers, omdat het eigenlijk geen begraafplaats is. Door gebrek aan middelen is er nog geen fatsoenlijke begraafplaats gerealiseerd en er is geen infrastructuur ingericht die bij zou kunnen dragen aan de toekomstige identificatie van de slachtoffers.¹⁰

10 Een situatie die ook in Europa schrijnend is. Want steeds meer familieleden uit Afrika, Midden-Oosten, Afghanistan zijn op zoek naar hun familieleden. Zo zegt Souad Rouahi wiens zoon Ben Ibrahim, sinds 2011 verdwenen is: "Als onze kinderen dood zijn, dan accepteren we dat. Dat is God's wil. Maar we willen daar zekerheid over, [...] een onderzoek en de opgraving van de naamloze lichamen die op Italiaanse begraafplaatsen zijn begraven". <https://www.aljazeera.com/indepth/features/2017/03/tunisians-seek-justice-boats-death-170314132146969.html>

Terwijl de middelen er niet zijn om aan deze ene kant van de afvalberg voor de doden te zorgen, glinstert aan de andere kant het witte goud, zout. Daar exploiteert het Franse bedrijf COTUSAL¹¹ het zout van de *Sebkha*. Het bedrijf heeft een landoppervlakte tot haar exclusieve beschikking, dat 50 keer zo groot als het stadje Zarzis. Gebruik makend van de haven van Zarzis denderen op dagelijkse basis tonnen zout over de weg, van de *Sebkha* naar de stad om naar Europa getransporteerd te worden. Het zout houdt in de winter onze wegen begaanbaar, het conserveert ons voedsel, wordt verwerkt in de industrie die het gebruikt om er van alles van te maken: van likstenen voor koeien tot dure medicijnen. Het zout van Zarzis wordt door het bedrijf geprezen om zijn uitzonderlijk hoogwaardige kwaliteit en zijn rijkheid aan mineralen.

11 Compagnie Générale des Salines de Tunisie.

De zout extractie heeft een lange geschiedenis en is verweven met de koloniale overheersing van de Fransen tussen 1881 en 1956. Al in 1903 werd er zout door Franse bedrijven gewonnen. Hoewel

sommige stellen, dat COTUSAL toen al betrokken was, houdt het bedrijf het erop dat ze pas sinds 1949 op de Tunesisch markt actief werd. Het zout dat ze vandaag uit Zarzis weghaalt, kost net zoveel

Zoutbergen in de Sebkha

als in 1949, toen er onder de koloniale macht zeer gunstige contracten werden opgesteld. Voor de Tunesische consument kost een kilo zout 2,5 dinar (2.500 cent). COTUSAL betaalt 5 cent voor een ton zout.

Het contract met COTUSAL is mei 2014, na de revolutie, weer verlengd zonder veranderingen in de voorwaarden. Een paar jaar eerder, in maart 2011, hebben werknemers geprotesteerd tegen het koloniale karakter van het bedrijf, dat in plaats van economische voorspoed juist bij heeft gedragen aan de marginalisering van het zuiden en aan ecologische problemen.

In de *Sebkha* zijn speciale kanalen aangelegd om het zeewater verder het land in te laten stromen, zodat zich daar meer zout afzet. Dit heeft immense ecologische schade tot gevolg voor het bijzondere *Sebkha* landschap, de kustlijn en voor landbouwgronden. Zoals ik aan het begin zei, daar waar zout is, groeien geen olijfbomen. COTUSAL wordt in Zarzis bekritiseerd omdat het zo'n groot deel van het land in de onmiddellijke omgeving van de stad 'koloniseert',

maar niets bijdraagt aan regionale ontwikkeling, aan de infrastructuur of werkgelegenheid, terwijl de werkloosheid onder jongeren meer dan 40% is. En op de aantijging dat COTUSAL natuurlijke hulpbronnen aan het land onttrekt reageerde het bedrijf als volgt:

“Het zout komt uit de zee. Alles wat wij doen is het water in bassins leiden om het daar te winnen. Dit is een eeuwenoude methode en het is een eindeloos hernieuwbare bron”.

De vraag is dan, waarom vang je het zout niet in Frankrijk op, als het landschap van Zarzis slechts een container is?

Het zout, 500.000 ton in 2018 volgens het bedrijf, vertrekt vanuit de haven van Zarzis naar Europa. Niet ver daar vandaan, zijn sinds 2011 duizenden jonge mannen en recentelijk zelfs hele families met kleine vissersbootjes naar Europa vertrokken. Velen hebben het niet gehaald. Weer wat kilometers verderop investeert Europa met vereende krachten in het bewaken van de Libische

grenzen om de migranten te weerhouden het Afrikaanse continent te verlaten en naar Europa te trekken. En 600 km noordelijker, in de hoofdstad Tunis, rekruteren bureaus uit Frankrijk en Duitsland de *crème de la crème* van de Tunesisch hoogopgeleiden voor de Europese arbeidsmarkt. Een braindrain, waarbij jonge mensen met een medische opleiding of een ingenieurs diploma worden geselecteerd, en een speciaal visum krijgen aangeboden, met werkgarantie in Europa voor minstens vijf jaar.

En de boten, die blijven vertrekken.

TOT SLOT

In de context van deze lezing heb ik de Bergrede voor het eerst van mijn leven gelezen. Een moeilijk tekst, maar tegelijkertijd een hoop herkenning. Het zijn gevleugelde uitspraken waarvan ik nu de oorsprong weet. Wat mij vooral aan de tekst aanspreekt is de oproep om iets te doen. Het is een tekst die mensen in beweging moet brengen. De passage die ik als motto voor mijn lezing heb gekozen: *Gij zijt het zout der aarde*, heeft ook een zekere urgentie. Het zout in de Bergrede heeft immers een beperkte houdbaarheidsdatum. Het zout kan smakeloos worden en verworden tot afval. Dus we moeten iets doen.

Maar de problemen die ik hier aan de orde heb gesteld zijn complex en de oplossingen liggen niet voor het oprapen. Als je op de heuvel in Zarzis staat kun je verschillende kanten opkijken. Op die plek manifesteert het zout zich, onder andere als natuurbron, als milieuprobleem, als commercieel product, koloniale relatie, dodelijke Europese

grenspolitiek, of als de zorg van eenvoudige mensen voor de doden.

Ik heb hier het zout forensisch benaderd en het als een spoor gevolgd om verbanden te leggen. Omdat ik me weiger neer te leggen bij rigide grenzen, tussen wij en zij, tussen daar en hier of tussen toen (zeg het koloniale verleden) en nu. De forensische benadering die ik heb voorgesteld is de kunst van aandacht geven. Opletten, verbeelden en sporen volgen. Aandacht geven betekent ons engageren. Wie aandacht geeft moet iets doen. Want wie aandacht geeft kan niet meer wegstijgen.

DANKWOORD

Graag bedank ik de commissie Bergrede van de Bergkerk Amersfoort voor de eervolle uitnodiging de Bergrede van 2019 uit te spreken. Olaf Posselt, Jeannette Pols en Debbie de Rooij dank ik voor commentaar en Jeannette voor de precisie waarmee ze mijn tekst gelezen heeft. Mijn onderzoek is mogelijk gemaakt door een ERC-Consolidator Grant (fp7-617451-RaceFaceid-Race Matter: On the Absent Presence of Race in Forensic Identification).

amersfoortse BERGREDE

bergkerk | a.kuijperlaan 2 | amersfoort

COLOFON

2019

Uitgave van de Bergkerk, Amersfoort

www.bergkerk.nl

Mede mogelijk gemaakt door Klomp Bizzprint, Amersfoort

www.klompbizzprint.nl

Met dank aan Stichting Amersfoortse Bergkapel

Coördinatie Amersfoortse Bergrede: Jan van Baardwijk,

Peter Coenen, Ton van der Ham en Ruben Smit

Vormgeving • Jacqueline Bronsema, Stampwerk

Foto • Fred van Diem

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag
gereproduceerd worden zonder toestemming van Klomp Bizzprint.

De beeldrechten berusten bij Fred van Diem.